

Anna Soltysik, PhD Eng. Arch., anna_soltysik@op.pl

Agnieszka Dołęga, Eng., landscape architect

Natalia Szarek, Eng., landscape architect

Institute of Landscape Architecture

Faculty of Agriculture and Biology

University of Rzeszów

**SMALL SACRAL ARCHITECTURE IN THE SUB-CARPATHIAN
COUNTRYSIDE LANDSCAPE.
THE CASE OF CZARNORZEKI AND WYDRZE.**

**MAŁA ARCHITEKTURA SAKRALNA W KRAJOBRAZIE
PODKARPACKEJ WSI.
NA PRZYKŁADZIE CZARNORZEK I WYDRZA**

Abstract

The characteristic feature of Polish rural landscape is the presence of wayside crosses and shrines which create the unusual atmosphere of countryside. They date back to the early years of Christianity in Poland. At the beginning they were built in former pagan places of worship. Wayside shrines have various architectural forms. In Sub-Carpathian region there are five basic types of wayside shrines: chapel shrine, cabinet shrine, wall shrine, column shrine and pedestal shrine. In those shrines, depending on type, sacred figures were placed in different places – as a crowning in cabinets or in niches?. The presence of shrines and crosses in the landscape of countryside is connected with their various functions. The most important was and still is the sacral function. The surrounding of shrines could be considered in spatial, symbolic and functional context. The examples of small sacral architecture in Sub-Carpathian villages are shrines situated in Czarnorzeki and Wydrze. In Czarnorzeki most common are stone column shrines and in Wydrze chapel shrines.

key words: *shrine, cross, the countryside landscape, Czarnorzeki, Wydrze.*

Streszczenie

Charakterystycznymi cechami polskiego krajobrazu wiejskiego są przydrożne krzyże i kapliczki, które tworzą niecodzienny klimat wsi. W subtelny sposób wpisują się one w krajobraz. Geneza powstawania kapliczek jest ściśle związana z obecnością religii chrześcijańskiej na terenie Polski. Przydrożne kapliczki przybierają różne formy architektoniczne. W krajobrazie Podkarpacia można wyróżnić podstawowe typy kapliczek:

domkowe, szafkowe, wnukowe, słupowe i postumentowe. Kapliczki te, w zależności od typu, najczęściej mają w sobie figury wiary lub były nimi zwieńczone. Obecnie kapliczek i krzyży w krajobrazie wsi wiary pełniły różnymi funkcjami jakie pełniły. Najważniejszą z nich to funkcja sakralna. Otoczenie małej architektury można rozpatrywać w kontekście przestrzennym, symbolicznym i funkcjonalnym. Przykładem są kapliczki znajdujące się na terenie dwóch małych miejscowości Czarnorzeka i Wydrza. W Czarnorzekach spotkać można kapliczki słupowe wykonane z kamienia, w krajobrazie Wydrza przeważają kapliczki domkowe.

słowa kluczowe: kapliczka, krzyż, krajobraz wsi, Czarnorzeka, Wydrza

In no other country, up till now, there are so many big crosses on the side of the roads or in the fields and at the village cemeteries like in our.

[Janicka-Krzywdą 1991: 7 by: Nowodworski 1878]

Introduction

The small sacral architecture is present in the Polish villages since ages. Wayside shrines and crosses are the evidence of the past and are religious, social and cultural element of landscape. They perform various functions in the landscape and their location is not accidental. Wayside shrines and crosses were landmarks for the travellers. Until now they commemorate the epidemics and some sublime or tragic historical events from life of local communities. According to beliefs, they should protect the inhabitants from the evil. They are object of interest of ethnographers, historians, artists and also landscape architects. The aim of this article is the comparison of typical shrines, located in Czarnorzeka and Wydrze in Sub-Carpathian region.

The state of research

The motif of wayside shrines and crosses appears in Polish literature relatively often. In 1693 Jakub Haur published his work about the treasury of noble economic secrets, noticed the presence of shrines. He wrote that they could be found on the side of the roads, in the fields, near cities, towns and villages [Janicka-Krzywdą 1991: 6]. Father Michał Nowodworski in 'Church Encyclopaedia' from 1878 wrote '*In no other country, up till now, there are so many big crosses on the side of the roads or in the fields and at the village cemeteries like in our.*' [Janicka-Krzywdą 1991: 7].

Oskar Kolberg and Zygmunt Gloger were the first researchers who pointed out wayside shrines to be an interesting element of the Polish landscape. Zygmunt Gloger in his work 'Illustrated Old Polish Encyclopaedia', published in 1900, wrote about characteristics of wayside shrines and crosses under the dictionary entry 'Gods Agony'. In 1958 was published the book entitled 'Wayside shrines and crosses in Poland' by Tadeusz Seweryn where he presented the phenomena of wayside shrines and crosses presence in Polish landscape [Janicka-Krzywdą 1991: 7-8].

Nowadays it has been published more and more books connected with the subject of shrines and crosses. In particular many works concern architectural or landscape records

of particular region or location. The examples of such publications are: 'Gods Lantern. Crosses and shrines in Łańcut and its surrounding' by Zbigniew Trzeźniowski or 'On the route of Biłgoraj wayside shrines and crosses' by Krzysztof Garbacz [Trzeźniowski 2014, Garbacz 2009].

The origin of the shrines

The word 'shrine' earlier 'chapel' originates from Latin *cappa*, which means coat. It is probable that it meant the St. Martin from Tours coat, which was stored in special cell called 'chapel'. At that time there were built small sacral buildings in the likeness to that cell and later they were transformed into churches. By virtue of a decision of Council of Agde held in 506, small chapels, shrines and crosses became sacral objects [Bata 2012: 3].

The word 'cross' also originates from Latin *crux* and means two crosswise lines. At the beginning it was a pagan religious sign, but later it began to be the symbol of Christianity. The Old Polish name of wayside cross with the crucified Christ or the shrine with the crucifixion scene is the 'Gods Agony'. Wayside crosses are also called 'figures' [Czerwiński 2012: 52].

The beginning of wayside shrines, crosses and figures in rural landscape is strictly connected with the introduction of Christianity on the Polish lands (966). At that time people started to demolish pagan places of worship and at the same places they built crosses – the symbols of victory over evil. Later people started to build symbols of faith on important, national, church or connected with local community life events. [Janicka-Krzywdą 1991: 9-30].

As a result of Counter-Reformation in the middle of the 17th century, there was much more wayside shrines and crosses in the rural landscape. The peasants became wealthier and so they also more often built small sacral objects. During the partition in Poland, many wayside shrines and crosses were destroyed, especially in Prussian and Russian part. In the area of former Galicia, many historical, small, sacral objects were preserved. During the Second World War, many shrines and crosses were demolished. [Janicka-Krzywdą 1991: 9-30].

The architectural forms of shrines

The small sacral architecture is characterised by large diversity of its forms. We can find shrines in various architectural styles, often with rich decoration. It is possible to see analogy between pagan figures of Svetovid and quadrilateral column shrines covered with bas-relief of saints. The form of small objects of worship did not change much, only the motifs were different.

Completely different forms have modern shrines and crosses. In most cases their forms do not refer to any architectural style and building materials are not adequate to this kind of objects. Although there are no strict rules how to build small sacral objects, some types are present for a long time. For instance, cabinet shrines which was and still are made only of timber.

In Sub-Carpathian landscape there are present five most common types of wayside shrines.

1. Chapel shrines are the biggest from all types. Building material was traditionally timber, field stones and brick. Their plan is based on square, rectangle or more complicated – rectangle with semi-circular or polygonal presbytery. Sometimes chapel shrines have forms of rotunda. These shrines have different roof types: gable roof, pyramid hip roof, hip roof, and in larger objects also roof with flèche. The traditional roof covering was made with planks, shingles, ceramic tiles and since the middle of 20th century, also metal sheets. The entrance to the shrine is normally secured by solid doors made of timber. They have rectangular form or rectangular topped with semicircle. Sometimes they are fit with glass or instead of them there is only a metal grid.

2. Cabinet shrines are in most cases made of timber. They look like small cabinets with figures or paintings of saints inside. Cabinet shrines have timber, gable or hip roof mostly covered with metal sheets or asbestos cement plates. The top of the roof is often decorated with pinnacles or crosses. The front of shrine is open or covered with small doors filled with glass. There are two main types of cabinet shrines: with visible gable part and without it. This type of shrines are often placed on trees, crosses, columns, on the walls or pedestals.

Wayside figures have a different architectural form. Normally they were made from one piece of wood or stone. Columns are often decorated with bas-reliefs or inscriptions (on each wall, except for the back wall). The main types of wayside figures are: column shrine and pedestal shrine.

3. Column shrines are built in a form of multi-level, square column, surmounted by a figure or a cross. These shrines have different variants of forms (fig.1).

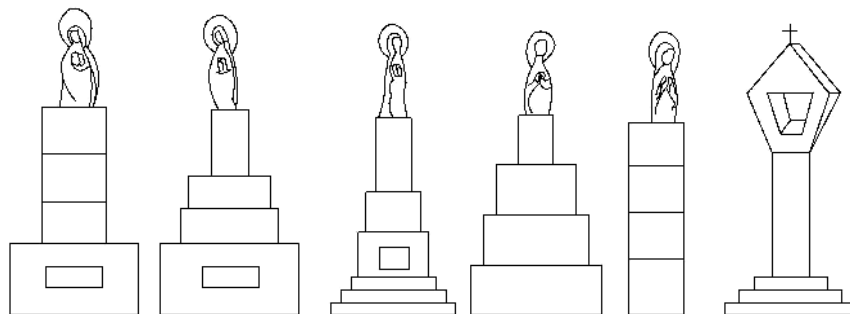

Fig. 1. Different variants of column shrines [Janicka-Krzywda 1991: 49]. Fig. by N. Szarek.
Ryc. 1. Typy kapliczek słupowych [za: Janicka-Krzywda 1991: 49], rys. N. Szarek.

4. Pedestal shrines can be divided into two types (fig.2): with the base formed by few steps and pedestal with the figure of saint, with the base formed by few steps and pedestal with niche at the front. The shrine is usually covered with gable roof with a cross. An interesting variety of pedestal shrine is a form which refers to a lantern. The column or pillar is ended then with open-work or glass lantern.

Column shrines and pedestal shrines in most cases have figures of saints at the top, sometimes covered with small, gable or hip roof, placed on two or four pillars. In some cases at the top of a pedestal, there are cabinet shrines.

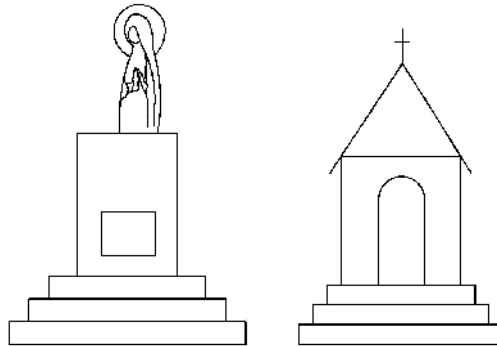

Fig. 2. Types of pedestal shrines [Janicka-Krzywda 1991: 51]. Fig. by N. Szarek.

Ryc. 2. Typy kapliczek postumentowych [za: Janicka-Krzywda 1991: 51], rys. N. Szarek.

5. Wall shrines are placed mostly in the gable of a brick houses, less often in wooden houses. The shape of a niche in the wall is rectangular or rectangular topped with semicircle. In most cases the niche is covered with glass but sometimes is open. Inside there is St. Mary's figure or a cross [Janicka-Krzywda 1991: 44-52].

Shrines were dedicated to specific saints, to ensure their protection to the founders. In Poland the most popular were shrines with St. John Nepomucene, a protector from floods and St. Florian, a protector from fire. People used to pray to them, when they felt endangered by water or fire [Czerwiński 2012: 222]. St. John Nepomucen was protecting the harvest and human habitat from floods, but also from droughts. Wooden or stone figures of this saint, were placed by rivers, streams, ponds, near bridges and ferry crossings [Czerwiński 2012: 228]. People believed that St. Florian protects them from fire, the most dangerous element for wooden buildings. Figures of St. Florian were often placed in shrines in the centre of the villages [Czerwiński 2012: 235-237]. Other saints who were placed often in wayside shrines are: St. Roch, St. Rosalia [Czerwiński 2012: 224], Mother of God with Child, St. Michael, St. Anthony, St. Anne, St. Peter, St. Thecla and St. Nicolas [Bata 2012: 5-6].

The role and function of wayside shrines in the rural landscape

The most common reasons to build shrines were beliefs and superstitions of local community. It was a way of sacralisation of the village and its surroundings. The sacral objects should have neutralise all evil, that is why people built them in places where evil could occur. The boundaries of villages, crossroads were exceptionally exposed to evil, because in those places it was not possible to hear the ringing of church bells.

The wayside shrines should have protect the inhabitants from disasters, epidemics of barbarian holdups. Shrines and wayside crosses were built also in places of revelations, sacred springs or as a proof of faith of the founders. The reason for building a shrine could be also thanksgiving for something.

Till nowadays many crosses and shrines commemorate battlegrounds or the places of soldiers burials. It is also common that shrines and crosses were placed at the boundaries of villages or small town. The religious symbols were important landmarks for

travellers, but they should also prevent local communities from plagues or death [Adamowski, Wójcicka 2011: 17-39].

Plants in the surroundings of small sacral architecture

Wayside shrines, figures and crosses together with characteristic plants are an unique element of the rural landscape. The combination of architectural forms of sacral objects with organic matter of plants, has a particular meaning. The surroundings of wayside shrines and crosses could be consider in spatial, symbolic and functional context.

There are various ways of planting trees and high shrubs around crosses and shrines. Usually two trees or shrubs were planted: one on the left and one on the right side. Sometimes only one tree was planted: on the left, on the right or at the back side of a shrine or a cross.

Another way of planting trees or shrubs is composition of three elements: two on both sides of an object and the third one at the back. Sometimes there are four trees around a sacral object, two on the each side. When trees are old enough, their crowns are forming a green vault, the gate, which protects the object. The soaring figures of trees or shrubs symbolize the vertical way with a road-sign – the cross, which leads directly to heaven. All types clearly refer to protection of a sacred place and they outline this space. Trees or shrubs create a safe place where travellers can rest and pray [Gajdek 2012: 28-29].

Founders, deciding about the place where to build the wayside shrine, had to choose also plant species which would be appropriate for this specific location. Deciding factors while choosing plant species were: topographical setting of a shrine, plant curative properties, resistance to insects and diseases, decorative and scent values. In the past it was believed that high trees situated around a shrine, unite heaven with earth.

The most common species of trees, which were planted beside shrines and crosses were lime trees. It was meant to bring luck and protects from evil [Cała 2007: 31-32]. Another trees species which were planted near small sacral objects are: pedunculate oak, common ash, sycamore maple, common birch, chestnut or common spruce. Shrubs which were often planted near shrines are: common lilac, elderberry bush, rose hips, common hazel, mock orange. These plants perfectly fits to the Polish rural landscape, as they are domestic or 'settled' species.

In 1970's the traditional surroundings of wayside shrines started to change and slowly disappear. The spatial form of plants around the sacral objects became deformed. Nowadays the owners of shrines plant usually one or four trees or shrubs around the object. Traditional plant species are replaced with new, foreign species, which are not proper for traditional rural landscape. Shrubs such as: *Thuja*, *Juniperus*, *Forsythia* are becoming more and more popular. Usually flowering bulbs are also introduced, as well as flowerbeds situated in flowerpots on the ground or hanged on special construction.

All these changes have a negative impact on the rural landscape. They reduce the symbolic function of a wayside shrine to a home garden with no symbolic or religious meaning [Adamowski, Wójcicka 2011: 57-66].

Small sacral architecture in Czarnorzeki and Wydrze

Czarnorzeki and Wydrze are two small villages, located in Sub-Carpathian region. Authors analyse architectural forms of wayside shrines in both settlements to show the differences between them. Despite the short distance, forms of shrines are different. The history which had a major impact on the village was an important factor which determined the landscape and the architecture in those villages.

Czarnorzeki

Czarnorzeki is located in Sub-Carpathian region, in Czarnorzecko-Strzyżowski Landscape Park. The history of this village goes back to 1544 and the initial name of it was 'Vola Czarna' [Huchla 1984: 22]. Until the Second World War, Czarnorzeki was an enclave of the Rusyn people called 'Zamieszkańcy' [Łuczaj, Bata 2012: 2-3].

The best preserved wayside figures and shrines date back to the beginning of 19th century. In most cases they are made of stone, which was acquired from the sandstone deposits in Czarnorzeki and Węglówka. In the region where lived the population of 'Zamieszkańcy', 40 wayside shrines and figures were preserved. The oldest, located in Krasna is dated to 1711, a dozen or so were transformed. In Czarnorzeki village until nowadays, only 4 column shrines were preserved:

Object № 1 – is a stone column shrine, located by the side of the road Czarnorzeki-Podzamcze, at boundaries of the village (fig.3). In the middle part, between two columns, there is a niche with the Mother of God with Child figure, covered with glass. The shrine has stone, gable roof with a steel, forged cross. The inscription in the bottom part informs about the date of foundation (15 July, 1890) and the founders (John and Marianna Such). The shrine is placed by a linden? tree and surrounded by cultivated fields.

Fig.3. The column shrine by the side of the road Czarnorzeki-Podzamcze. From the left: front view, inscription, the figure of Mother of God with Child, detail of the roof. Photo by N. Szarek, 2016.

Ryc. 3. Kapliczka słupowa przy drodze Czarnorzeki-Podzamcze. Od lewej: widok z przodu, inskrypcja na froncie, figurka Maryi z dzieci tkiem, detal zwie czenia. Fot. N. Szarek, 2016.

Object № 2 – is a column shrine dedicated to St. John the Baptist, located approx. 50 meters from (currently) the Roman Catholic Church of the Transfiguration of the Lord, near the private house (fig. 4). The shrine is made of stone, inside of the niche is placed the contemporary figure of St. Mary. Three-level shrine has a hip, stone roof with a steel cross

and Jesus figure. In the bottom part there is an inscription in Rusyn language informing that the shrine is dated to 1887 and the founder was Michał Woźniak.

Fig.4. St. John the Baptist shrine in Czarnorzeki. From the left: front view, inscription, the figure of St. Mary, the top with steel cross. Photo by N. Szarek, 2016.

Ryc. 4. Kapliczka w. Jana Chrzciciela w Czarnorzekach. Od lewej: widok z przodu, inskrypcja na froncie, figurka Maryi, detal zwie czenia. Fot. N. Szarek, 2016.

Object № 3 – is also a stone column shrine, divided into three main parts, situated between two lime trees. It is located near former Orthodox Church (fig. 5). It was built with stone, the upper part has a niche with the modern Jesus figure, covered with glass. The gable, stone roof is surmounted by steel, forged cross. The shrine is dated to 1880.

Fig.5. The column shrine in Czarnorzeki. From the left: general view, illegible inscription, the Jesus figure, detail of the cross. Photo by N. Szarek, 2016.

Ryc.5. Kapliczka słupowa w Czarnorzekach. Od lewej: widok ogólny, nieczytelna inskrypcja, figurka Jezusa Chrystusa, detal – krzyż. Fot. N. Szarek, 2016.

Object № 4 – is the fourth stone, column shrine, located by the abandoned house, at the end of the village, invisible from the road (fig. 6). The shrine was built probably in the second half of the 19th century. It is similar to other objects, with three parts, with the niche in the upper part. Inside there is a figure of St. Mary and is covered with glass. In the middle part there is also a niche where wooden figure of an angel is placed. In the bottom part there is the illegible inscription in Rusyn language. The shrine is surrounded by trees and shrubs.

Fig.6. The stone, column shrine in Czarnorzeki. From the left: Shrine surrounded by plants, illegible inscription, detail of angel figure, the top of the shrine. Photo by N. Szarek, 2016.

Ryc. 6. Kamienna kapliczka słupowa w Czarnorzekach. Od lewej: Kapliczka w otoczeniu ro linnym, nieczytelna inskrypcja, detal figury anioła, górna cz kapliczki. Fot. N. Szarek, 2016.

Presented above, four column shrines are the only which were preserved in Czarnorzeki, connected with the Rusyn people who lived here before the Second World War. Other shrines which are present in Czarnorzeki are contemporary objects, which do not refer to traditional forms. Made of cheap, modern materials, do not fit to the rural landscape of the surroundings.

Wydrze

Wydrze is a small village located on the Kolbuszowa Plateau, in the middle of the former Sandomierski forest. The history of this village goes back to the second half of 16th century. It is probable that then settlers started to build wayside shrines and crosses. In 19th century Wydrze was under Potocki lordship and in that time many small sacral objects were founded in this region. In the text below there are examples of preserved shrines in Wydrze:

Object № 1 – chapel shrine dated to the second half of 19th century, located near manorial farm Julcin, among hornbeam lane. On the south-east side of a shrine grows several decades old common beech and on the north-west side there is granite stone with the inscription: *Historical shrine was renovated and preserved 23 October 2010*. From the north side the chapel shrine borders with horse-breeding farm, located in former buildings of manorial farm. The shrine is separated from this area with a special band, which protect it from animals. The chapel shrine is a square-plan small building made of timber. It has a gable roof (on the front) and a hip roof (on the back side), covered with metal sheets. The front is facing the manorial buildings (fig. 7).

Fig.7. Wooden, neo-Gothic chapel shrine in Wydrze. From the left: chapel shrine surrounded by plants, front view, detail of the entrance. Photo by A. Dołga, 2016.

Ryc. 7. Drewniana kapliczka domkowa znajdująca się na terenie wsi Wydrze, wybudowana w stylu neogotyckim. Od lewej: Kapliczka domkowa w otoczeniu roślinnym, widok z przodu, detal – wejście do kapliczki. Fot. A. Dołga, 2016.

Object № 2 – is a chapel shrine with brick construction (fig. 8) which is located on the outskirts of the village. It was built in 1959, founded by the brother of the owner – Augustyn Stopyra, who lived in USA. Until 1972 this chapel was used by local community as a church.

Fig.8. Brick chapel in Wydrze, located by the main road to Brzoza Stadnicka. From the left: chapel shrine surrounded by plants, front view, the gable with a niche and crucifix inside. Photo by A. Dołga, 2016.

Ryc. 8. Murowana kapliczka domkowa w Wydrzu, usytuowana przy drodze głównej prowadzącej do Brzozy Stadnickiej. Od lewej: Kapliczka domkowa w otoczeniu roślinnym, widok z przodu, szczyt kapliczki z przeszkłconym wnęką i umieszczonym wewnątrz krzyżem. Fot. A. Dołga, 2016.

Object № 3 – is a different type of a shrine – the wayside cross which belongs to column shrines (fig. 9). It is a stone cross situated on the plinth, which is located at the end of the village, on the crossroads. On the cross we can see the image of crucifix with two women standing beneath on the Ionic column. In the lower part is the inscription which informs about the reason of building the shrine: *The remembrance of pilgrims to Leżajsk 1932.*

Nowadays in Wydrze there are also contemporary shrines, most common are pedestal shrines (fig. 9), but their form and surroundings does not refer to local traditions.

Fig. 9. Examples of small sacral architecture in Wydrze. From the left: column shrine located on the crossroads, detail of the cross, an example of contemporary pedestal shrine. Photo by A. Dołęga, 2016.
Ryc. 9. Przykłady małej architektury sakralnej w Wydrzu. Od lewej: Krzyż znajdujący się na rozstaju dróg, wizerunek Pana Jezusa, przykład współczesnej kapliczki postumentowej. Fot. A. Dołęga, 2016.

Summary

The wayside shrines and figures are not only sacral objects. They are also documentation objects. With lives and history written on their decorations, inscriptions, but also in location and architectural forms they become witnesses of history. The examples of such objects we can find also in Czarnorzeki and Wydrze in the Subcarpathian Voivodeship (Poland). Despite the differences in culture among local inhabitants in this region, wayside shrines and crosses were built for similar reasons. The architectural forms of preserved, historical shrines are various. In Czarnorzeki more common were column shrines, in Wydrze chapel shrines. The differences arise from the fact that in these villages different ethnic groups lived. For the Rusyn ethnic group that lived in Czarnorzeki, shrines were important places of worship. They were made of stone by local craftsmen and somehow they were preserved to present days. After the Second World War, inhabitants of Czarnorzeki were displaced. Abandoned villages were demolished or got new inhabitants, who were not linked neither to history, nor to culture of this region. Some of the shrines were transformed into Roman Catholic objects, that is why many Rusyn inscriptions were destroyed. Nowadays, the presence of Zamieszkańcy in the region of Czarnorzeki is visible thanks to few wayside shrines or abandoned necropolis. Wydrze was a small, poor village. Only after Potocki lordship started to make some investments in the region and Wydrze has also changed. Among other buildings, Potocki family built also few big, decorative chapel shrines.

The surrounding of the small sacral objects in the old days had a symbolic meaning. Today, plants play only decorative role, so that the surroundings of the modern shrines look like a home garden. Existing historic wayside shrines, crosses and figures, still are the visible witnesses of history, culture and an important element of traditional Polish rural landscape. It is our duty to preserve them and the new objects should refer to tradition of small sacral architecture in Poland.

*W adnym kraju po dzi dzie nie masz tyle du ych krzy ów po drogach,
po polach i po cmentarzach wiejskich jak u nas.*

[Janicka-Krzywda 1991: 7, za: Nowodworski 1878]

Wstęp

Mała architektura sakralna towarzyszy scenerii polskiej wsi od niepamiętnych czasów. Kapliczki i krzyże przydrożne są świadectwami przeszłości i stanowią nieodzowny element religijny, społeczny oraz kulturowy. Spełniają także różne funkcje w otaczającym krajobrazie, a ich usytuowanie nie jest przypadkowe. Kapliczki i krzyże stanowiły punkty orientacyjne dla podróżnych. Do dziś upamiętniają epidemie chorób, czy też wznieśli lub tragiczne wydarzenia z życia mieszkańców. Według wierzeń miały również chronić mieszkańców przed złem. Stanowią również obiekt zainteresowania etnografów, historyków, artystów, a także architektów krajobrazu. Celem niniejszego opracowania jest porównanie typowych kapliczek zlokalizowanych w miejscowościach Czarnorzeki oraz Wydrze.

Stan badań

Motyw kapliczek i przydrożnych krzyży pojawia się stosunkowo często w polskiej literaturze. Już w 1693 roku Jakub Haur w swoim dziele *Skład abo skarbiec znakomitych sekretów Oekonomii Ziemiańskiej*, wydanym w Krakowie zauważa ich obecność pisząc, iż spotkać je można „po gościńcach, po polach, przy miastach, miasteczkach i wsiach”. [Janicka-Krzywda 1991: 6]. Ks. Michał Nowodworski w „Encyklopedii kościelnej” z 1878 roku pisze z kolei: „W żadnym kraju po dziś dzień nie masz tyle dużych krzyżów przy drogach, po polach i po cmentarzach wiejskich jak u nas”. [Janicka-Krzywda 1991: 7].

Oskar Kolberg i Zygmunt Gloger jako pierwsi badacze zwrócili uwagę na ten interesujący element polskiego krajobrazu. W dziele Zygmunta Glogera „Encyklopedia staropolska ilustrowana”, wydanej w 1900 roku pod hasłem „Boża Męka” autor zamieścił charakterystykę kapliczek i przydrożnych krzyży. W 1958 roku wydano książkę *Kapliczki i krzyże przydrożne w Polsce* Tadeusza Seweryna, gdzie kompleksowo przedstawiono zjawisko pojawiania się kapliczek przydrożnych i krzyży w krajobrazie Polski [Janicka-Krzywda 1991: 7-8].

Obecnie wydaje się coraz więcej publikacji o tematyce związanej z kapliczkami oraz krzyżami. W szczególności są to prace mające na celu inwentaryzację obiektów w skali regionu czy miejscowości. Przykładem takich dzieł mogą być: *Boże latarnie. Krzyże i kapliczki w Łańcucie i okolicy*. Zbigniewa Trzeźniowskiego, albo *Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przydrożnych* Krzysztofa Garbacza. [Trzeźniowski 2014, Garbacz 2009].

Geneza powstawania kapliczek

Nazwa *kapliczka* wywodzi się od łacińskiego słowa *cappa*, czyli płaszcz. Prawdopodobnie pierwotnie chodziło o płaszcz św. Marcina z Tours, który przechowywano w specjalnej celi zwanej kaplicą. Na jej podobieństwo zaczęto w owym czasie budować małe

świątynie, które z czasem przekształcano w kościoły. Na mocy decyzji soboru w Agda w 506 r. kapliczki i figury przydrożne stały się obiektami sakralnymi [Bata 2012: 3].

Słowo *krzyż* również wywodzi się z łaciny, od słowa *crux* i oznacza dwie linie skrzyżowane ze sobą. Początkowo był to pogański znak religijny, jednak od dawna stanowi jednoznaczny symbol chrześcijaństwa. Staropolska nazwa krzyża przydrożnego z wizerunkiem Chrystusa Ukrzyżowanego, lub kapliczki ze sceną ukrzyżowania to „Boża Męka”. Przydrożne krzyże nazywane są również figurami [Czerwiński 2012: 52].

Początki istnienia kapliczek, krzyży i figur przydrożnych w krajobrazie wsi są związane z pojawieniem się na ziemiach polskich chrześcijaństwa. Zaczęto usuwać wtedy dawne pogańskie świątynie, które były otaczane szczególną czcią, a na ich miejscu wznoszono krzyże – symbole zwycięstwa nad złem. W późniejszym czasie, w miarę zakorzeniania się chrześcijaństwa, upowszechnił się zwyczaj stawiania znaków wiary z okazji ważnych wydarzeń państwowych, kościelnych czy związanych z życiem poszczególnych rodzin we wsi [Janicka-Krzywda 1991: 9-30].

W związku z kontrreformacją w połowie XVII wieku zaczęło pojawiać się coraz więcej kapliczek i figur przydrożnych w krajobrazie miasteczek i wsi. Na nasilenie tego zjawiska wpłynęło również bogacenie się chłopów. W czasach rozbiorów wiele kapliczek i krzyży zostało zniszczonych, szczególnie w zaborze pruskim i rosyjskim. Na obszarze dawnej Galicji do dziś zachowało się ich najwięcej. Podczas II wojny światowej wiele uległo zniszczeniu [Janicka-Krzywda 1991: 9-30].

Formy architektoniczne kapliczek

Mała architektura sakralna cechuje się ogromną różnorodnością form. Spotykamy kapliczki utrzymane w różnych stylach architektonicznych, często bogato zdobione. Można zauważyć pewną analogię pomiędzy pogańskimi figurami Światowida, a czterościnnymi słupowymi kapliczkami pokrytymi płaskorzeźbami, przedstawiającymi sceny z życia świętych. Forma nie uległa, więc znacznym przeobrażeniom, zmieniły się jedynie motywy.

Zupełnie odmienne formy przybierają nowoczesne krzyże i kapliczki. Często brakuje w nich odniesienia do tradycji stylu architektonicznego, a stosowane nowoczesne materiały budowlane negatywnie wpływają na odbiór form.

W krajobrazie Podkarpacia można wyróżnić pięć podstawowych typów kapliczek:

1. Kapliczki domkowe stanowią najokazalsze formy kapliczek. Do budowy kapliczek domkowych wykorzystywano tradycyjnie drewno, polne kamienie oraz cegłę. Kapliczki domkowe wznoszono najczęściej na planie kwadratu, prostokąta, prostokąta o zaokrąglonych narożnikach, prostokątach z częścią prezbiterialną zakończoną półkoliście lub prostokąta z częścią prezbiterialną zamkniętą wielobokiem. Niekiedy zdarzają się kapliczki w formie rotundy. Dachy kapliczek domkowych najczęściej są dwuspadowe, namiotowe, trójspadowe lub czterospadowe, a w większych obiektach ich zwieńczenie stanowi niewielka sygnaturka. Jako pokrycie dachu dawniej stosowano dranicę, gont, dachówkę, a od II poł. XX w. także blachę. Wejście do wnętrza kapliczki najczęściej przybiera kształt prostokąta albo prostokąta zamkniętego łukiem półkolistym. Drzwi z reguły są drewniane, pełne. Zdarzają się również drzwi przeszklone w połowie, lub w jednej trzeciej wysokości. Czasami wejście zabezpieczone jest jedynie metalową kratą.

2. Kapliczki szafkowe zbudowane są najczęściej z drewna. Mają one postać płytkiej szafki, w której umieszcza się figurę świętą lub obraz. Nakryte są drewnianymi, dwuspadowymi, czasem trójspadowymi dachami obitymi blachą lub eternitem. Szczyt

często zdobią małe wieże (sygnaturki) lub sterczyny zwieńczone krzyżem. Posiadają spód i trzy ścianki pełne, front pozostaje odsłonięty lub zamknięty przeszklonymi drzwiczkami. Wyróżnia się dwa typy kapliczek szafkowych: z wyodrębnionym szczytem lub bez zaznaczonego szczytu. Kapliczki te wieszają się na drzewach, krzyżach, słupach czy ścianach budynku lub ustawia się je na murowanych postumentach.

Figury przydrożne stanowią zupełnie odmienną formę architektoniczną. Zazwyczaj były rzeźbione z jednego kawałka drewna lub wykonywane z kamienia. Na słupie najczęściej występuje zdobienie płaskorzeźbami lub napisami (na wszystkich ścianach z wyjątkiem tylnej). Wśród nich można wyodrębnić dwa typy: kapliczki słupowe oraz kapliczki postumentowe.

3. Kapliczki słupowe budowane są w formie wielopoziomowego, czworościennego słupa, zakończonego figurą lub krzyżem. Kapliczki te występują w kilku wariantach, o zróżnicowanych podziałach (ryc. 1). Ciekawą odmianą kapliczek słupowych jest forma nawiązująca do latarni. Kolumna lub czworościenny słup zwieńczony jest ażurową lub przeszkloną latarnią.

4. Kapliczki postumentowe reprezentują dwa główne typy (ryc. 2): podstawę stanowi kilkustopniowa baza, na niej umieszcza się prostopadłościenny postument, który zwieńczony jest świętą figurą lub podstawę stanowi kilkustopniowa baza, na niej ustawia się prostopadłościenny postument z wnęką od frontu. Całość nakrywa najczęściej dwuspadowy daszek zwieńczony krzyżem.

Zwieńczeniem kapliczek słupowych i postumentowych są figury świętych, niekiedy nakryte daszkiem dwu- lub czterospadowym, wspartym na dwóch lub czterech słupach. Czasem zwieńczeniem postumentu są kapliczki szafkowe.

5. Kapliczki wnękowe umieszczane są w murowanych szczytach domów, rzadziej w budynkach drewnianych. Wnęką w szczycie ma najczęściej kształt prostokąta stojącego lub prostokąta zamkniętego łukiem półkolistym. Z reguły jest ona przeszklona choć zdarzają się również otwarte wnęki. We wnętrzu ustawiana jest figura Matki Bożej lub krzyż. [Janicka-Krzywdą 1991: 44-52].

Kapliczki dedykowano konkretnym świętym, aby zapewnić opiekę i wstawiennictwo ich fundatorom. Na terenie naszego kraju najwięcej kapliczek odnotowano z wizerunkiem św. Jana Nepomucena – chroniącego od powodzi oraz św. Floriana – zapewniającego ochronę przed pożarami. Według wierzeń to do nich ludzie zanosili prośby, gdy zagrażały im dwa najpotężniejsze żywioły: woda i ogień [Czerwiński 2012: 222]. Święty Jan Nepomucen ochraniał zasiewy i siedliska ludzkie przed powodzią, a także suszą. Drewniane lub kamienne figury z jego podobizną często ustawiano nad rzekami, strumieniami, sadzawkami oraz w pobliżu mostów i przepraw promowych [Czerwiński 2012: 228]. Święty Florian chronił ludność przed pożarami. Był to żywioł najbardziej zagrażający drewnianej zabudowie. Rzeźbione wizerunki świętego często umieszczano w kapliczkach w centrum wsi [Czerwiński 2012: 235-237]. Do grona patronów, których wizerunek stosunkowo często ozdabiał kapliczki i figury przydrożne należą również: św. Roch, św. Rozalia [Czerwiński 2012: 224], Matka Boża z Dzieciątkiem, św. Michał Archanioł, św. Antoni, św. Anna, św. Piotr, św. Tekla oraz św. Mikołaj [Bata 2012: 5-6].

Rola i funkcja kapliczek w krajobrazie wsi

Przyczyny wierzeniowo-demonologiczne były jednymi z najczęstszych powodów budowania kapliczek. Był to sposób sakralizacji przestrzeni wsi oraz całego otoczenia miejscowości. Obiekty sakralne miały neutralizować wszelkie zło, dlatego wznoszono je wszędzie tam gdzie mogło się ono pojawić. Szczególnie narażone były rozstaje dróg, skraje wsi i osad, gdyż w te miejsca nie dochodził dźwięk dzwonów kościelnych.

Kapliczki również miały chronić mieszkańców wsi przed katastrofami, epidemiami chorób czy napadami barbarzyńców. Kapliczki i krzyże stawiano także w miejscach objawień czy źródełek o cudownych właściwościach lub jako wyraz głębokiej wiary fundatora kapliczki. Pojawiają się również motywacje dziękczynne.

Do dziś wiele krzyży i kapliczek upamiętnia miejsca bitew czy pochówku żołnierzy. Kolejnym miejscem, gdzie często pojawiają się krzyże i przydrożne kapliczki są granice miejscowości. Ustawiane tam symbole wiary stanowiły punkt orientacyjny dla podróżnych, ale miały też powstrzymać zbliżającą się zarazę i śmierć [Adamowski, Wójcicka 2011: 17-39].

Roślinne otoczenie małej architektury sakralnej

Kapliczki, święte figury i krzyże wraz z otaczającą je roślinnością, stanowią charakterystyczny element krajobrazu wsi. Połączenie form architektonicznych obiektów sakralnych z żywą materią roślinną od dawna posiada szczególną wymowę. Szatę roślinną w otoczeniu kapliczek i krzyży przydrożnych można rozpatrywać w kontekście przestrzennym, symbolicznym i funkcjonalnym.

W otoczeniu krzyży i kapliczek pojawiają się drzewa i wysokie krzewy. Z reguły sadzono dwa drzewa lub krzewy: po jednym z lewej i prawej strony obiektu. Pojedyncze drzewo, zasadzone było z prawej bądź lewej strony, a nawet z tyłu kapliczki czy krzyża w tej samej linii lub w równej odległości za nimi. Kolejny typ to otoczenie trzech drzew lub krzewów. Dwa z nich rosną po bokach kapliczki, a trzecie z tyłu. Innym typem jest obecność kapliczki czy krzyża w otoczeniu czterech drzew. Gdy korony drzew przenikają się wzajemnie, tworzą strukturę przestrzenną w formie łukowego zwieńczenia, bramy. Strzeliste sylwety drzew lub krzewów symbolizują wertykalną drogę ze znajdującym się na niej drogowskazem – krzyżem, kapliczką wiodącą prosto do nieba. Układ czterech drzew tworzy formę baldachimu, lub namiotu chroniącego obiekt sakralny. Wszystkie typy jednoznacznie nawiązują do ochrony świętego miejsca, wyznaczają świętą przestrzeń, tworząc miejsce odpoczynku i bezpiecznego schronienia [Gajdek 2012: 28-29].

Dobór gatunkowy roślin otaczających małe obiekty sakralne nie jest przypadkowy. Sadząc rośliny fundatorzy kapliczek brali pod uwagę różne aspekty m.in.: topograficzne usytuowanie kapliczek; właściwości lecznicze danego gatunku; odporność gatunku na szkodniki i choroby; walory dekoracyjne oraz zapachowe. Sadząc wysokie drzewa w otoczeniu kapliczek wierzono, iż będą one łącznikiem między niebem, a ziemią. Najchętniej w otoczeniu kapliczek sadzono lipę (lipy), gdyż uchodziła za drzewo święte oraz przynoszące szczęście. Według ludowych wierzeń stanowiła również skuteczny środek w walce z demonami. [Cała 2007: 31-32]. Rzadziej spotykanymi gatunkami są: dąb szypułkowy, jesion wyniosły, klon jawor, brzoza brodawkowata, kasztanowiec biały, świerk pospolity. Wśród krzewów dominują: lilak pospolity, bez dziki, róża dzika, leszczyna

pospolita oraz jaśminowiec wonny. Rośliny te doskonale wpisują się w krajobraz polskiej wsi, są to gatunki rodzime lub zadomowione.

Mniej więcej w latach 70-tych XX w. tradycyjne roślinne otoczenie małej architektury sakralnej zaczęło zanikać. Forma przestrzenna nasadzeń wokół krzyży, kapliczek i figur świętych uległa deformacji. Obecnie najczęściej stosuje się nasadzenia jednego lub czterech drzew lub krzewów w sąsiedztwie kapliczek. Tradycyjne gatunki i odmiany zastępowane są nowościami ogrodniczymi, nie wpisującymi się w tradycje polskiej wsi. Coraz częściej pojawiają się żywotniki *Thuja*, jałowce *Juniperus*, forsycje *Forsythia*, byliny, jednoroczne kwiaty rabatowe ustawiane lub zawieszane w pojemnikach.

Przekształcenia te wpływają negatywnie na wiejski krajobraz. Sprowadzają funkcję kapliczek i krzyży do przydomowego ogródka, pozbawiając ponadczasowego charakteru tych obiektów, miejsca zadumy, pamięci i modlitwy [Adamowski, Wójcicka 2011: 57-66], czyli spływają charakter obiektu do miejsca o charakterze ozdobnym, pozbawiając go duchowej głębi.

Mała architektura sakralna w Czarnorzekach i Wydrzu

Czarnorzeki i Wydrze to dwie niewielkie miejscowości położone na Podkarpaciu. Na przykładzie analizy form architektonicznych występującej w tych miejscowościach małej architektury sakralnej, można stwierdzić jak „odległe” są to od siebie tereny i jak różną mają historię.

Czarnorzeki

Miejscowość Czarnorzeki położona jest w województwie podkarpackim, na terenie Czarnorzeczko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego. O Czarnorzekach po raz pierwszy wspomniano w 1544 roku, a początkowa nazwa tej miejscowości brzmiała „Vola Czarna” [Huchla 1984: 22]. Do okresu II wojny światowej Czarnorzeki były zamieszkiwane przez Zamieszkańców. Stanowili oni enklawę ludności rusińskiej [Łuczaj, Bata 2012: 2-3].

Najlepiej zachowane figury przydrożne i kapliczki pochodzą z początku XIX wieku. W większości wykonane są z kamienia, który pozyskiwano ze złóż piaskowca w Czarnorzekach i Węglówce przez miejscową ludność parającą się kamieniarstwem. [Dubiel-Dmytryszyn 2013: 23, 70, 93, 112].

Na Zamieszkańszczyźnie ocalało około 40 kapliczek i figur przydrożnych. Najstarsza z nich zlokalizowana w Krasnej, datowana jest na 1711 rok. Kilkanaście trwale przekształcono [Łuczaj, Bata 2013: 5-6].

We wsi Czarnorzeki do czasów obecnych przetrwały jedynie 4 kapliczki, wszystkie w formie kapliczek słupowych:

Obiekt nr 1 to kamienna, słupowa kapliczka zlokalizowana przy drodze Czarnorzeki – Podzamcze, na granicy wsi (ryc. 3). W jej środkowej części, pomiędzy dwiema kolumnami znajduje się przeszklona wnęka z figurką Matki Bożej z Dzieciątkiem. Daszek jest dwuspadowy. Całość wieńczy stalowy, kuty krzyż. Napis w dolnej części kapliczki informuje, że 15 lipca 1890 została ona ufundowana przez Jana i Mariannę Such. Kapliczka stoi w sąsiedztwie lipy drobnolistnej. Krajobraz w otoczeniu kapliczki ma charakter typowo rolniczy, przeważają grunty orne.

Obiekt nr 2 to kapliczka św. Jana Chrzciciela zlokalizowana ok. 50 m przed kościołem rzymsko-katolickim pw. Przemienienia Pańskiego, obok prywatnego domu. (ryc. 4.).

Kapliczka słupowa wykonana jest z kamienia. Wewnątrz niej znajduje się współczesna figura Matki Boskiej. Trzy poziomowa kapliczka zwieńczona jest czterospadowym, kamiennym daszkiem. Na jego szczycie umieszczono stalowy krzyż z wizerunkiem Jezusa. W dolnej części widnieje inskrypcja w języku rusińskim, która informuje, że w 1887 r. fundatorem kapliczki był Michał Woźniak.

Obiekt nr 3 to trzy poziomowa, słupowa kapliczka, która znajduje się ok. 50 m za dawną cerkwią (ryc. 5). Zbudowana jest z kamienia, na rzucie kwadratu. Górna część jest od frontu przeszklona, a wewnątrz niej znajduje się współczesna figurka Jezusa Chrystusa. Daszek jest trzyspadowy, z łukowatym szczytem od przodu oraz ukośnym dachem w części tylnej. Całość wieńczy stalowy, kuty krzyż. Kapliczka usytuowana pomiędzy dwoma lipami drobnolistnymi datowana jest na 1880 r..

Obiekt nr 4 to słupowa kamienna kapliczka zlokalizowana przy opuszczonym domu, na końcu wsi (ryc. 6). Jest ona niewidoczna z drogi. Zbudowana została prawdopodobnie w II poł. XIX w. jako kapliczka trójpoziomowa. U góry mieści się przeszklona wnęka z figurą Matki Bożej. W środkowej części znajduje się również wnęka, w której umieszczono drewnianą figurkę przedstawiającą anioła. W najniższym poziomie widnieje nieczytelna inskrypcja w języku rusińskim. Kapliczka znajduje się w otoczeniu drzew i krzewów.

Wyżej wymienione kapliczki są to jedyne jakie pozostały w Czarnorzekach po dawnej ludności Rusińskiej. Ponadto w miejscowości spotkać można nowoczesne kapliczki i figury przydrożne w nietradycyjnych formach. Są one zwykle wykonane z tanich i łatwo dostępnych materiałów, a tym samym nie pasują do otaczającego krajobrazu.

Wydrze

Wydrze jest to niewielka miejscowość leżąca na Płaskowyżu Kolbuszowskim, pośrodku lasów dawnej Puszczy Sandomierskiej. Początki wsi sięgają II połowy XVI wieku. Już wtedy najprawdopodobniej mieszkańcy wioski zaczęli wznosić pierwsze kapliczki i przydrożne krzyże. Okres, kiedy teren Wydrza wchodził w skład Ordynacji Potockich w Łańcucie (XIX w.) zaowocował powstaniem na tym terenie licznych obiektów małej architektury sakralnej.

Obiekt nr 1 to wybudowana w II połowie XIX wieku, kapliczka domkowa znajdująca się obok zabudowań dawnego folwarku Julcin (obecnie Julin). Usytuowana jest pośród grabowego szpaleru drzew. Po południowo-wschodniej stronie kapliczki rośnie kilkudziesięcioletni buk pospolity, zaś od północno-zachodniej strony znajduje się granitowy kamień z napisem: *Zabytkowa kapliczkę wyremontowano i zakonserwowano. 23.10.2010 r.* Kapliczka od północy graniczy z wybiegiem dla koni z pobliskiej stadniny, mieszczącej się w dawnych zabudowaniach folwarcznych. Kapliczka jest odgradzona specjalną taśmą zabezpieczającą, przed zwierzętami. Drewniana kapliczka, została wybudowana na planie prostokąta, nakryta trójspadowym dachem, pokrytym blachą płaską. Frontem zwrócona jest w kierunku zabudowań folwarcznych. (ryc. 7).

Obiekt nr 2 to również przykład murowanej kapliczki domkowej na terenie Wydrza (ryc. 8) znajdującej się na obrzeżach wioski. Została wybudowana w 1959 roku, a ufundował ją mieszkający w Ameryce brat właściciela kapliczki – Augustyn Stopyra. Kapliczka ta do 1972 roku służyła mieszkańcom tej części wsi jako miejsce, gdzie odprawiane były Msze Święte.

Obiekt nr 3 jest innym przykładem małej architektury sakralnej Wydrza. Jest to krzyż usytuowany na końcu wsi u skrzyżowania dróg (ryc. 9). Krzyż ten został wykuty w kamieniu

i ustawiony na murowanym cokole. Widnieje na nim wizerunek Ukrzyżowanego oraz stojące pod nim dwie kobiety na wymalowanej kolumnie w stylu jońskim. Poniżej widnieje napis informujący o przyczynie ustawienia krzyża „Pamiętka pielgrzymów do Leżajska 1932”.

Obecnie na terenie miejscowości odnaleźć można różne formy kapliczek. Trudno wyróżnić jakieś szczególne cechy wspólne. Najczęściej można spotkać kapliczki postumentowe (ryc. 9), które nie nawiązują ani materiałem, ani otoczeniem roślinnym do tradycji miejsca.

Podsumowanie

Kapliczki i figury przydrożne to nie tylko obiekty sakralne. Przede wszystkim obiekty dokumentujące losy ludzi i historię, której były świadkami. Przykładem tego są istniejące obiekty małej architektury sakralnej w miejscowości Czarnorzeki i Wydrze na Podkarpaciu. Mimo występujących znaczących różnic kulturowych kapliczki i krzyże przydrożne „ufundowane” były i są z podobnych intencji. Formy architektoniczne istniejących do dziś, dawnych kapliczek przydrożnych są różne. W Czarnorzekach przeważają kapliczki słupowe, natomiast w Wydrzu kapliczki domkowe.

Różnice te mogą wynikać z faktu, iż miejscowości te zamieszkiwały dawniej różne grupy etniczne. Dla rusińskiej grupy etnograficznej zamieszkującej Czarnorzeki i okolice, to one początkowo stanowiły miejsca żywego kultu. Budowane z miejscowych pokładów kamienia przez lokalnych kamieniarzy i ludowych artystów przetrwały do naszych czasów [Dubiel-Dmytryszyn 2013: 23, 70, 93, 112]. Po II wojnie światowej tę małą, rusińską enklawę przymusowo wysiedlono. Opuszczone wsie zaludnili mieszkańcy okolicznych wiosek lub przesiedleńcy zza wschodniej granicy. Nowi osadnicy nie byli związani z historią i kulturą tych wsi. Niektórym kapliczkom próbowali nadać charakter obiektów rzymskokatolickich przez co niszczyli rusińskie inskrypcje lub usuwali drugie ramię z krzyża. Współcześnie Zamieszkańców przypominają nieliczne pamiętki w postaci figur przydrożnych lub starych, opuszczonych nekropolii. Wydrze było niewielką wsią zamieszkiwaną przez ubogich chłopów. Działalność Ordynacji Potockich na tych terenach podwyższała rangę miejscowości.

Roślinne otoczenie małych obiektów sakralnych w dawnych czasach miało symboliczną wymowę. Dziś natomiast sprowadzone jest jedynie do roli dekoracyjnej, obecnie nie różniąc się znacznie od przydomowego ogródka.

Istniejące do dziś w krajobrazie kapliczki, krzyże i figury świętych są świadkami historii i nieodłącznym charakterystycznym elementem krajobrazu polskiej wsi. Należy je zachowywać w jak najlepszym stanie, a nowo powstające wzorować na dawnej tradycji.

References Bibliografia

- Adamowski, J. & Wójcicka, M. (2011). *Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej religijnej pamięci*. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Bata, A. (2012). *Zamieszkańcy: losy Rusinów na Pogórzu*. Krosno: Oficyna Wydawnicza, Krosno.
- Bata, A. (2012). *Kapliczki i figury przydrożne w gminie Korczyn*. Krosno: Oficyna Wydawnicza, Krosno.
- Cała, A. (2007). *Krajobraz z sacrum w tle – kapliczki przydrożne, jako element krajobrazu opolskich wsi*. Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr. – OL PAN.

- Czerwiński, T. (2012). *Kapliczki i krzyż przyrodne w Polsce*. Sport i Turystyka – MUZA SA, Warszawa.
- Dubiel-Dmytryszyn S. (2013). *Ru Kro nie ska. Szkice i studia na temat „wyspy” lemnowskiej*, RuthenicArt, Wągrowo.
- Gajdek, A. (2012). *O kapliczkach przyrodnych w krajobrazie Polski*. Aura 4/12. Ochrona środowiska. Miesięcznik Naczelnej Organizacji Technicznej poświęcony kształtowaniu i ochronie środowiska. Wyd. SIGMA-NOT, Kraków.
- Garbacz, K. (2009). *Na szlaku biłgorajskich kapliczek i krzyży przyrodnych*. Agencja Wydawnicza PDN, Zielona Góra.
- Huchla K. (1984). *Odrzyżo. Przędki i okolice*. Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów.
- Janicka-Krzywda, U. (1987). *Atrybut, patron, symbol, czyli co o wiatach i błogosławionych powinien wiedzieć przewodnik*. Oddział Akademicki PTTK, Kraków.
- Janicka-Krzywda, U. (1991). *Kapliczki i krzyż przyrodne polskiego Podkarpacia*. Towarzystwo Karpackie.
- Łuczaj, M., Bata, A. (2012). *Zamieszanie cerkwie i kapliczki*. Kro nie ska Oficyna Wydawnicza, Krosno.
- Łuczaj, M. & Bata, A. (2013) *Cerkwie, kapliczki i figury przyrodne Zamieszanie ców*. Kro nie ska Oficyna Wydawnicza, Krosno.
- Trzeńniewski, Z. (2014). *Boże latarnie. Krzyż i kapliczki w Łańcutu i okolicy*. Edytorial, Rzeszów.